

Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». Випуск 12 (14), 2017

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»**

П Е Р Е Я С Л А В І К А
Наукові записки

**Збірник наукових статей
Міжнародна історико-краєзнавча конференція
«Наукові студії М.І. Сікорського»**

Випуск 12 (14)

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – 2017

УДК 94(477)(08)

П 27

ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – 2017. – Випуск 12 (14). – 566 с.

Рецензенти: Молоткіна В.К., доктор історичних наук, професор; Ніколаєць Ю.О., доктор історичних наук, професор.

Редакційна колегія: Лукашевич О.М., кандидат історичних наук, доцент (головний редактор); Бузян Г.М., Заслужений працівник культури України; Вовкодав С.М.; Гайдаєнко І.В., кандидат історичних наук (відповідальний секретар); Жам О.М.; Колибенко О.В., кандидат історичних наук, професор; Кузьменко А.В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Тетеря Д.А.; Ткаченко В.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; Ткаченко Н.Г.; Юрченко О.В., кандидат історичних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

До збірника увійшли матеріали II-ї Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Наукові студії М. І. Сікорського», присвяченої засновнику Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Герою України Михайлу Івановичу Сікорському.

Для істориків, краєзнавців, викладачів, аспірантів, студентів та усіх, кого цікавлять культурні надбання України.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

На першій сторінці обкладинки: фото Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (70-і рр. ХХ ст.); фото Героя України, фундатора музейної справи на Переяславщині М.І. Сікорського.

Перекладач та редактор англійських текстів: Василь Набок.

ISBN 978-617-7009-00-0

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», 2017

<i>Андрій Товкайло</i> ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ТА РОЛЬ СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ У ПЕРШОМУ УКРАЇНСЬКОМУ АДВОКАТСЬКОМУ САМОВРЯДУВАННІ	481
<i>Валентина Троцька</i> ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДАВНЬОЇ КЕРАМІКИ В УКРАЇНІ (1954–1990 РР.)	487
<i>Олена Трощинська</i> КОЛЕКЦІЯ КАРТИН «КОЗАК МАМАЙ» СУЧАСНИХ ХУДОЖНИКІВ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»	494
<i>Юрій Фігурний</i> ВАГОМИЙ ВНЕСОК М. СІКОРСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ	501
<i>Ганна Філіпова</i> РЕЗОНАНС НАВКОЛО ПОЖЕЖИ КИСВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ 1718 Р. ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ФОНДІВ ЦДІАК ТА ІР НБУВ	509
<i>Вікторія Філь</i> РУШНИКИ У ВЕСІЛЬНОМУ ОБРЯДІ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХХ СТ. (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ СМІЛЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.)	514
<i>Наталія Чергик</i> ЕКСПОЗИЦІЯ ПРОСТО НЕБА НА О. ХОРТИЦЯ В РОБОТАХ ЗАКРИТОГО КОНКУРСУ 1969 Р.: ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ»	525
<i>Лідія Чередниченко</i> РОБОТИ МАРІЇ ОКСЕНТІЇВНИ ПРИЙМАЧЕНКО (З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»)	533
<i>Жанна Чечель</i> НАУКОВИЙ СПАДОК ЛЕСІ ДАНЧЕНКО У КУЛЬТУРНІЙ КЕРАМОЛОГІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	537
<i>Валентина Шакула, Олена Жам</i> КОЛЕКЦІЯ ГОЛОВНИХ УБОРІВ ІЗ СОЛОМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	541
<i>Марія Юрійчук</i> НАРОДОЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ І–ІІ СТУПЕНЯ С. НОВОСІЛКА: ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ	546
<i>Олена Якубенко</i> АНТРОПОМОРФНА ТА ЗООМОРФНА ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ СОЛОНЧЕНИ ІІ НА ДНІСТРІ	549
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	562

УДК 9 (908)

Наталія Чергик
(Запоріжжя)

ЕКСПОЗИЦІЯ ПРОСТО НЕБА НА О. ХОРТИЦЯ В РОБОТАХ ЗАКРИТОГО КОНКУРСУ 1969 Р.: ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСУ «ЗАПОРІЗЬКА СІЧ»

Проаналізовано розробки третього, закритого, конкурсу на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця 1969 р., в частині планування етнографічного музею просто неба.

Ключові слова: о. Хортиця, експозиція просто неба, Запорізька Січ, заповідник Хортиця.

У багатобарвній палітрі музеїв просто неба історико-культурний комплекс «Запорізька Січ» – відносно молодий музейний заклад: закладений у 2004 р., діє з 2007 р. Тому не дивно, що його історія мало досліджена. Деякі фрагменти з історії становлення на о. Хортиця експозиції просто неба висвітлені в роботах С.О. Трофімової, С.В. Савченко, М.А. Чередніченка, С.В. Копилової, Т.М. Лисенко. Між тим, ідея створення на о. Хортиця експозиції з малих споруд народилася у 1965 р. До її розробки і втілення в життя в різні часи доклали зусиль кращі представники інтелігенції, серед яких О.М. Апанович, П.Т. Тронько, М.П. Киценко, М.І. Сікорський, В.О. Ленченко та багато інших діячів науки, пам'яткоохоронної діяльності, мистецтва, архітектури, меценати, політики.

Мета даної статті – висвітлити роботи третього закритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника (далі – ДІКЗ). Завдання: проаналізувати представлені на конкурс плани етнографічного музею просто неба на відповідність поставленій перед учасниками конкурсу задачі.

Постанова Ради Міністрів УРСР № 911 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» від 18 вересня 1965 р. поклала початок цілої низки дій з увічнення козацької слави на теренах республіки. В першому пункті Постанови острову Велика Хортиця в м. Запоріжжя було надано статус Державного історико-культурного заповідника, тут же містилось розпорядження впорядкувати на території новоствореного закладу «тематичний садово-декоративний парк історії запорізького козацтва» [3, с. 44-43]. Для найкращого втілення цієї ідеї, Рішенням виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих від 3 листопада 1965 р., було оголошено проведення конкурсу на кращій проект тематичного садово-декоративного парку [3, с. 50]. Оскільки результати конкурсу не задовольнили комісію громадських рецензентів, і жоден з семи проектів не був взятий для подальшої розробки, Рішенням виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих від 14 лютого 1968 р., оголошено проведення другого, відкритого, конкурсу на складання проекту історико-меморіального комплексу ДІКЗ [3, с. 150]. За результатами цього конкурсу, з одинадцяти проектів, журі відзначило три як «відносно кращі», і три – як такі, що мають «деякі цікаві пропозиції» [3, с. 150]. Між тим, жоден з проектів «повністю не вирішував поставленого умовами конкурсу завдання і не міг бути без перероблення прийнятий в основу будівництва» [3, с. 150]. У зв'язку із цим, 24 січня 1969 р., Розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 54 було оголошено проведення третього, закритого, конкурсу на проекти історико-меморіального комплексу на о. Хортиця [3, с. 214, 319-320]. Провести його мали до 1 серпня 1969 р.

Джерелами, які дають уявлення про результати конкурсу служать: «Програма відкритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця» [3, с. 152-156], «Протокол засідання журі по рассмотрению конкурсних проектов историко-мемориального комплекса Государственного историко-культурного заповедника запорожского казачества на о. Хортица» [6, с. 6-8], «Пояснювальна записка до проекту спорудження комплексу

Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва, створеного групою архітекторів під керівництвом М.Л. Жарікова» [3, с. 193-199], «Архітектурно-планувальне завдання на проектування Сторожової башти козацького дозору» [3, с. 168], «Пояснювальна записка до проекту меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, виконаного в Державному інституті проектування міст» [3, с. 221-232], альбом фотографій «Конкурсні проекти історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця. Жовтень 1969 р.», виготовлені для конкурсу ескізи «Корчма», «Запорозька Січ» Г.Ю. Марченка, члена спілки художників СРСР, графіка, монументаліста, – зберігаються у фондах Національного заповідника «Хортиця» (далі – НЗХ).

Розробляючи проекти, слід було брати до уваги вимоги, викладені для попереднього, відкритого, конкурсу. «Програма відкритого конкурсу» передбачала створення історико-меморіального комплексу з таких взаємопов'язаних частин, розташованих в північній частині Хортиці: 1) музею-панорами, 2) «етнографического музея под открытым небом», 3) тематичного парку [3, с. 152]. В етнографічному музеї просто неба проєктанти мали передбачити: «реконструкцию оборонительных, общественных, жилых и хозяйственных сооружений, характеризующих жизнь и быт запорожского казачества: Сечь-укрепление, площадь с куренями, церковью и пушкарней, предместье с оружейной и гончарной мастерской, школой, «греческим» (посольским) домом, корчмой, торговой частью, гаванью с казацким флотом; Запорожский зимовник (хутор, поселение) с жилыми и хозяйственными постройками; Запорожский боевой табор из воев; Сторожевая вышка на кургане» [3, с. 152-153].

Що ж було представлено на конкурс?

Судячи з фотоальбому та протоколу журі, в конкурсі брали участь 6 колективів: 1) група Запорізької філії проектного інституту «Укрміськбудпроект» (далі – ЗФ П «Укрміськбудпроект»), на чолі з М.Л. Жаріковим; 2) група ЗФ П «Укрміськбудпроект», на чолі з М.А. Булаховим; 3) Львівська філія «Дніпромист» – група М.Д. Вензеловича; 4) Держбуд УРСР «Дніпромист» м. Київ – група І.В. Мезенцева; 5) Московський Ордена Трудового Червоного Прапора архітектурний інститут – група А.В. Степанова; 6) Інститут «Харківпроект» – група Л. Бабіченка [6, арк. 7].

За результатами конкурсу, рекомендованим для подальшої розробки став проєкт ЗФ П «Укрміськбудпроект». Авторський колектив складався із архітекторів М. Жарікова, В. Стефанчука, С. Шестопаля, В. Барсука, А. Матвієнка, скульптора В. Дубініна, інженера В. Губенка [1, арк. 1]. Рішенням журі проєкт отримав I премію [6, арк. 7]. За кресленнями генерального плану та переліком споруд до нього видно, що меморіальний комплекс розташований в північно-східній частині о. Хортиця, поділений на дві зони: 1) «зона історико-меморіального комплексу», 2) «зона тематичного парку». Об'єкти експозиції просто неба розташовані в обох зонах. У першій представлені: «Могили кошових отаманів» (№ 3), «Укріплення П. Сагайдачного /реконструкція/» (№ 4), «Запорозька Січ /фрагментарна реконструкція/» (№ 5), «Бухта з козачими «Чайками» та «Дубами» (№ 9), «Зимівник» (№ 13). В другій зоні: «Козацьке кладовище» (№ 18), «Козача переправа» (№ 20), «Козача криниця – джерело діюче до нашого часу» (№ 26), «Сторожова вежа» (№ 15), розташована на південь від Січі, що відповідає «Архітектурно-планувальному завданню на проектування Сторожової башти козацького дозору», за яким «место сооружения башни казацкого дозора – на крутом берегу реки Днепр напротив Центрального бульвара» м. Запоріжжя [1, арк. 2; 3, с. 168].

Більш деталізований план і перелік споруд до нього демонструють такий склад експозиції просто неба. Від музею-панорами до Січі ведуть реконструйовані «Укріплення Сагайдачного» (№ 2) з двома редурами чотирикутної форми. Січ умовно поділена на дві частини: більшу (Кіш) і меншу (Передмістя). Вхід до Передмістя позначений «Вежею-січові ворота» (№ 4), збудованою в системі «Січового валу» (№ 3). В Передмісті по колу розташовані «Корчма» (№ 5), «Збройна майстерня» (№ 6), «Гончарна майстерня» (№ 7), «Школа» (№ 8), «Грецький /посольський/ будинок» (№ 9). Центр Коша займає «Козача церква» (№ 10),

довкола неї 8 куренів (№ 11) і «Пушкарня» (№ 12). Зі сходу, півдня і півночі ламаною півовальною лінією Січ оточує «Січовий вал» (№ 3). З західного боку Січ відкрита. Від ріки, у валу представлена «Мала вежа з лазом» (№ 13). На березі Дніпра, між музеєм-панорамою та Січчю – «Бухта з козачими «Чайками» та «Дубами»» (№ 17) [1, арк. 3].

Крім генплану, в альбомі представлені фотографії рисунків із зображенням панорамного виду на Січ, виконані олівцем або пастеллю. Лист 8 альбому представляє вид на історико-меморіальний комплекс з води: видно «Січовий вал», «Вежу-січові ворота» з банею на вершині, «Малу вежу з лазом», трибанну «Козачу церкву» [1, арк. 8]. Лист 9 представляє вид на Січ з боку музею-панорами: видно вал, чотирисхилі дахи веж (без бані на «Вежі-січові ворота») і хрестодільну будову трибанної церкви [1, арк. 9]. Лист 10 на передньому плані демонструє будівлю музею-панорами, вдалині від якої видно фрагмент валу з частоколом та «Вежу-січові ворота» без бані на ній [1, арк. 10].

Крім описаних вище рисунків, проект ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» доповнений фотографіями ліногравюр Г.Ю. Марченка, які в фондах НЗХ представлені в оригіналі. На ліногравюрі «Запорозька Січ» фортеця оточена валом з частоколом з трьох боків. В системі валу дві башти: в'їзна і з виходом до води. Січ не має фортифікаційного поділу на Кіш і Передмістя. Споруди згруповані наступним чином: з боку в'їзної вежі – корчма, зброярня чи кузня, гончарня, грецька хата; центр Січі займає церква з прибудованою до її корпусу дзвіницею; церкву півколом оточують вісім довгих рублених хат, розвернутих причілковою стіною з дверима до майдану, – це курені. Сторожова вежа розташована південніше Січі, а пристань з «Чайками» – північніше, під Січчю. В цілому, ліногравюра «Запорозька Січ» відповідає представленому на генплані ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» вигляду Січі, тільки відсутня позначена у генплані «Школа» [1, арк. 15; 4].

Ліногравюра «Січ і корабельня» представляє вид на Січ з води: на першому плані вітрильні човни, на пагорбі – в'їзна вежа, вал з частоколом, однобанна церква з прибудованою дзвіницею [1, арк. 18].

Детальніше в'їзна вежа представлена на ліногравюрі «Січова вежа»: вбудована в систему валу з частоколом, вона має мурований перший поверх, другий поверх – рублений з обтесаних колод, третій ярус – галерея, крита чотирисхилим гонтовим дахом. Башта і частокіл облаштовані гарматами. До вежі веде міст з підйомним механізмом [1, арк. 18].

Ліногравюра «Козацька корчма» презентує інтер'єр корчми. В червоному куті – обрамлена рушником картина «Козак Мамай». Вікно з чільної стіни (ліворуч) укрите скляними гутними «тарілочками». Вздовж чільної стіни – довгий стіл; на ньому – дерев'яні кружки, скляний штоф і керамічний куманець. Біля столу – довга лавка. Причілкову стіну займає торгова лавка з посудом для горілчаних напоїв. Праворуч – пічка з нависаючим комином, характерним для Київщини та Правобережжя [2, с. 186, 187; 7, с. 20]. Стелю прикрашає різьблений сволок. Підлога укрита травою; на підлозі – діжки з напоями [1, арк. 20; 5].

Крім робіт Г.Ю. Марченка, в альбомі представлено ліногравюри члена Спільки художників України А.С. Скрипки. Робота «Січ» зображує однобанну церкву з прибудованою до неї дзвіницею, вхід оформлений ганком. Довкола якої розташовані курені і будиночок з ганком [1, арк. 16]. Ліногравюра «Козацька кузня» представляє зовнішній вигляд майстерні з лагодження зброї: хата, крита соломою, з широкими дверима-воротами, довкола кузні – озброєння (гармати, списи, ядра, кинджали і т.п.) [1, арк. 19].

Ще кілька ескізів демонструють розпорошені по острову об'єкти просто неба. «Козацьке кладовище» у вигляді поля з хрестами і поховальними плитами – за генпланом воно розташовано з північного краю острова, з західної сторони від автомагістралі, № 18. [1, арк. 2, 29]. «Козача криниця» у вигляді оформленого природного джерела – за генпланом розташована з західного узбережжя о. Хортиця, напроти урочища Вирва, № 26 [1, арк. с. 2, 29]. «Місце козацької переправи» – представлено пліт з веслами на березі ріки, який за генпланом розташовується на західному узбережжі о. Хортиця, ближче до балки Музичиної, № 20 [1, арк. 2, 31].

У «Пояснювальній записці до проекту спорудження комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва, створеного групою архітекторів під керівництвом М.Л. Жарікова, подано опис екскурсійного маршруту, який абсолютно відповідає генплану, в тому числі в частині експозиції просто неба: «Вдалині Січ. На шляху до неї відбудоване укріплення Сагайдачного, козацький табір з возів, передмістя та інше... Січ ... Площа, точена куренями. Тут пушкарня – арсенал. В центрі площі – церква. За Січчю – в даліні козацька вежа, ліворуч берега – пристань... По нижній терасі відвідувач рушає до берега Дніпра з старими валунами, звідки відкривається вид на Січ. Ось і гавань з «чайками». Тут на березі відтворена своєрідна козацька верф... На шляху, неподалік музею, глядач відвідає алею кошових отаманів» [3, с. 195-196].

Видно, що групою М.Л. Жарікова ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» проведена плідна робота із залученням як архітекторів, так і художників та скульпторів. Однак, журі зазначило, що група М.Л. Жарікова знайшла рішення художнього образу для будівлі музею-панорами, а от етнографічна частина в проекті представлена недостатньо, через що будівля музею-панорами виглядає дещо самотньо щодо експозиції просто неба [6, арк. 7].

Першу премію журі закритого конкурсу присудило групі Держбуд УРСР «Дніпромист» м. Київ, у складі: архітекторів І. Мезенцева, В. Ленченка, Г. Кислого, скульптора Ф. Коцюбинського, студентів Київського державного художнього інституту А. Бородчака, А. Кабацького, А. Петрушевського, за участю архітекторів Л. Матіяша, Р. Бондаренка, А. Соловійової, В. Гутгарца, С. Мармалевської [1, арк. 34]. Даний проект кардинально відрізняється від усіх проектів третього, другого і першого конкурсів. Автори розмістили будівлю музею-панорами не в південно-східній частині о. Хортиця напроти Дніпрогесу, а з західного узбережжя, напроти о. Байда (о. Мала Хортиця). Експозицію просто неба розгортають не на Великій Хортиці, а на Малій Хортиці. Такий вибір автори проекту пояснили кількома аспектами. Наприклад, на о. Мала Хортиця добре збереглися залишки укріплень Запорозької верфі XVIII ст., які можна реконструювати та відновити з документальною точністю, і зробити їх основою етнографічного ансамблю. До переваг також віднесено віддаленість о. Мала Хортиця від урбанізованих ландшафтів, що дозволить більш органічно вписати етнографічний музей просто неба в оточувальне середовище [3, с. 223-224]. Проект команди І. Мезенцева передбачав влаштування поромної переправи з о. Велика Хортиця на о. Мала Хортиця. Тому в експлікації до «Генерального плану етнографічної частини та ділянки музею історії запорозького козацтва» [1, арк. 35] першим об'єктом експозиції просто неба значаться «Ворота і сторожка» (№ 6), зі східного узбережжя північної частини о. Мала Хортиця, до яких направлена переправа. На графічному рисунку, що доповнює і детальніше візуалізує генплан, сторожка зображена у вигляді вежі з чотирисхилим дахом [1, арк. 36]. Північна частина острова оточена фортифікаційним дерев'яно-земляним укріпленням у формі трапеції [1, арк. 35,36]. За валами укріплення представлено висунуту вперед «Сторожову вежу» (№ 7) – триярусна висока рублена будова з чотирисхилим дахом і галереєю під ним [1, арк. 35, 36]. В цій же фортеці, на захід від вежі – «Пороховий льох» (№ 8) та «Склад» (№ 9); на південь від вежі – «Житлові будинки та землянки» (№ 10). Всі споруди фортеці, крім вежі, зображені в стилі українських мазанок [1, арк. 35, 36]. У «Пояснювальній записці до проекту меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця, виконаного в Державному інституті проектування міст», авторч проекту називають цей розділ етнографічної частини – «Укріплення корабельні» [3, с. 228].

Другий розділ, названий в пояснювальній записці «Фрагмент запорізького поселення», розташований південніше щойно описаного укріплення. Поселення спроектоване у вигляді кола з «Церквою» в центрі (№ 11). Довкола церкви: вісім хат-мазанок, позначених в експлікації як «Житлові будинки» (№ 12) та «Школа» (№ 13) [1, арк. 35, 36]. Документ вводить до переліку споруд «Фрагменту запорізького поселення» ще й посольський будинок та корчму [3, с. 228]. Однак на генплані та рисунку «Корчма» (№ 14) представлена південніше, за межами кола, у вигляді Г-подібного двору з двох споруд, на західному березі о. Мала Хортиця; а посольський будинок ні в генплані, ні на рисунку не позначений [1, арк. 35, 36].

Наступний розділ етнографічної частини – «Запорізька корабельня» [3, с. 228] – розташований у середній частині острова, з західного узбережжя, складається з: «Кузні» (№ 15), «Майстерень» такелажної та зброярської (№ 16), «Складських приміщень» (№ 17), козацьких човнів – чайок – 1–15 шт., складу деревини [1, арк. 35, 36; 3, с. 288].

Південніше «Запорізької корабельні» експозиційний розділ «Табір з возів», у вигляді возів поставлених колом і трьох наметів в середині [1, арк. 35, 36]. Щоправда в пояснювальній записці «Бойовий табір з возів» названий в переліку споруд експозиційного розділу «Запорізький зимівник» [3, с. 229]. До розділу «Запорізький зимівник» віднесено також територіально не зв'язані з ним: «Редут (копія) січового укріплення XVIII ст.» (№ 18) в центрі острова, «Редут зі сторожовим приміщенням» (№ 19) в південній частині острова та «Табір рибалок» (№ 21) з південно-західного узбережжя острова [1, арк. 35, 36; 3, с. 229]. Безпосередньо «Запорізький зимівник» розташований у південно-східній частині острова, і складається із: житлового будинку, стайні і повітки, комори, клуні, пташника, вітряка [1, арк. 35, 36; 3, с. 229].

Без упередження можна сказати, що це найретельніше пророблений і візуалізований проект у частині експозиції просто неба. В протоколі журі так і зазначено: «Глибоко і интересно разработана этнографическая часть комплекса в проекте «Гипрограда» /Киев/ авторская группа арх. Мезенцева» [6, арк. 7]. Запорізькій команді М.Л. Жарікова запропоновано, для поліпшення свого проекту (а їх недоліком була саме слабо розроблена експозиція просто неба), використати найкращі пропозиції групи І. Мезенцева [6, арк. 8]. Однак, стосовно дислокації експозиції на о. Мала Хортиця, було прийнято рішення: «Остров М. Хортица может быть использован для размещения на нем элементов комплекса, но без концентрации там этнографической части» [6, арк. 7].

Другу премію закритого конкурсу на проект історико-меморіального комплексу ДКЗ отримала команда ЗФ ІІ «Укрміськбудпроект» в складі архітекторів М. Булахова і В. Стефанчука та скульптора В. Дубініна [1, арк. 45; 6, арк. 8]. Особливістю цього проекту є те, що музей-панорама розміщена ближче до балки Совутиної, а Січ південніше ліній високовольтної напруги перекинutoї через р. Дніпро на лівий берег м. Запоріжжя, між мостом Преображенського та скелею Совутиною [1, арк. 47]. Тобто, об'єкти значно зсунуті південніше. Більшість проектів третього конкурсу (включаючи щойно розглянутий проект групи І. Мезенцева) розміщують музей-панораму близь урвища Січові ворота, а етнографічну частину ближче до балки Совутиної [1, арк. 2, 3, 55, 61, 67].

На генеральному плані, Січ представлена у вигляді неправильного овалу з умовним поділом на дві зони: Кіш і Передмістя. В експлікації до генплану в розділі «Січ /фрагментарна реконструкція/» позначено наступні споруди: «Січовий вал з частоколом» (№ 14), «Головна вежа» (№ 15) направлена до Дніпра з північного боку, «Інші вежі» (№ 16) їх 3 шт. У зоні Передмістя: «Корчма» (№ 17), «Збройна майстерня» (№ 18), «Гончарна майстерня» (№ 19), «Школа» (№ 20). В зоні Коша: «Козача церква» (№ 23) в центрі, «Коші» (№ 21), «Грецький будинок» (№ 22), «Курені» (№ 24) 8 шт. та «Пушкарня» (№ 25) – розташовані по колу площі. Під Січю, нижче «Головної вежі», розміщено «Могили кошових отаманів» (№ 27), а на березі Дніпра – «Козачі «Чайки» на приколі» (№ 26). «Вал Сагайдачного» (№ 4) веде від будівлі музею-панорами до північної частини о. Хортиця [1, арк. 46], а не до Січі, як в інших проектах.

Генплан доповнений двома графічними візуалізаціями Січі. Обидва рисунки представляють вид з води. Лист 51 демонструє вітрильні човни, вал з частоколом і «Головну вежу». Лист 52 – «Могили кошових отаманів», у вигляді хрестів та каменів, шлях до «Головної вежі», вал з частоколом, ще одну вежу з боку ріки, трибанну церкву за огорожею [1, арк. 51, 52].

До проекту групи М. Булахова належать графічні зображення Січі, помилково в альбомі долучені до проекту групи М. Жарікова (листи 13 і 14). Перший рисунок презентує вид з середини Січі на р. Дніпро, Дніпрогес, у бік музею-панорами. З боку Дніпра зображено дві башти з чотирисхилими ламаними дашками і оглядовою галереєю. Одна – має вихід до води. Церква п'ятибанна. Курені розташовані вздовж земляного вала, укритего частоколом по

гребню. Чотири із зображених куренів стоять бічними стінками до майдану. Ще один будинок, поділений сіньми на дві половини, має ганок, – розвернутий чолом на церкву. На рисунку також представлено пристань з вітрильними і гребними судами. В напрямку до музею-панорами, напроти Дніпрогесу, зображено сторожовий бекет [1, арк. 13]

Лист 14 презентує вид на Січ з боку Дніпра. На першому плані вітрильні судна і прості човни. На березі зображено дві хати, криті очеретом або соломою, поділені сіньми на дві половини, одна з хат має ганок [1, арк. 14]. Вал Січі з боку Дніпра мурований, на гребні земляного насипу укріплений частоколом. Вал оснащений чотирма вежами, одна з яких має баню. Церква трибанна. Зображено також дах дзвіниці [1, арк. 14].

Журі конкурсу відзначило роботу М. Булахова, В. Стефанчука, В. Дубініна з точки зору «подробно и выразительно разработанного скульптурного решения» [6, арк. 7]. Це не стосується Січі. Мова йде про масивну скульптуру козака-бандуриста, що прикрасила верхівку кургану, який примикає і складає частину будівлі музею-панорами [1, арк. 47-49].

З групою М. Булахова другу премію розділив проект Московського Ордена Трудового Червоного Прапора архітектурний інститут, в особі великої групи архітекторів, як викладачів так і студентів: К.В. Кудряшов – старший викладач, В.І. Мальгін – старший викладач, С.В. Прохоров – доцент, І.П. Сапилевська – старший викладач, А.В. Степанов – доцент, А.А. Попов – доцент, Ю. Калінін – архітектор; студенти – С. Кудряшова, Н. Рочегова, А. Над'ярних, Т. Шпанько, В. Шарاپов, В. Уборевич, В. Дикин, А. Щукін [1, арк. 54].

Ситуаційний план лаконічний: «1. Табор. 2. Зимовник. 3. Укрепления Сечи. 4. Верфь. 5. Музей-панорама» [1, арк. 55]. Всі об'єкти розташовані між лінією високовольтної напруги і р. Дніпро зі східного боку о. Хортиця, до переходу ліній електромереж на лівий берег м. Запоріжжя. Експозиційна група «Табір» розташована північніше балки Совутиної, ближче до берега. Схематично зображено поставлені колом вози і 5 наметів в середині – очевидно, це табір з возів. Експозиційна група «Зимівник» розташована в цій же зоні, тільки ближче до ліній електромереж. Схематично зображено хутір з 10 хат різного плану. Північніше «Табору» і «Зимівника», між лінією електромереж та Дніпром, зображено «Укріплення Січі» незвичних обрисів – у формі неправильного, ламаного багатокутника, чіткою лінією поділеного на дві частини (мабуть Кіш та Передмістя). На плані це більше схоже на замкнуту лінію ретраншементу із рудутів, ровів, валів, з будинками в середині укріплення [1, арк. 55].

Художній образ Січі представлений на листі 57. На рисунку вона виглядає цілком традиційно. Видно дерев'яно-земляні укріплення, оснащені двома баштами з чотирисхилими дахами і галереями. Трибанна церква в центрі укріплення. Нижче «Укріплення Січі», на березі річки, зображено чотирикутну в плані «Верфь» з човнами і, оточуючими їх, будовами. Будівля музею розташована біля урочища Січові ворота [1, арк. 57].

Цікаво виконаний генеральний план історико-меморіального комплексу авторським колективом інституту «Харківпроект»: архітектори Л. Бабіченко, О. Замерець, В. Замерець, О. Іванов, В. Кузнецов, В. Олександренко, І. Попов, С. Ткаченко, та студенти Харківського інженерно-будівельного інституту Е. Безуглова, С. Доценко [1, арк. 60]. Запропоновані авторами об'єкти комплексу зображені у вигляді художніх мініатюр. Експлікації немає – об'єкти підписані стилізованим шрифтом поруч із їх зображенням. Усі об'єкти розташовані між урочищем Січові ворота і скелею Совутиною, зі східного берега о. Хортиця, між лінією високовольтної напруги та р. Дніпро. В районі урочища Січові ворота – складної конструкції «Музей-панорама». Південніше, біля ріки, – «Пристань» овальної форми. Далі на південь, близь берега Дніпра, – «Запорозький зимівник». Вище зимівника – «Запорозький бойовий табір із возів». Ближче до балки Совутиної – «Запорозький кош» (на підвищенні) та «Передмістя (ближче до води)». «Сторожова башта» – в цьому ж районі, ближче до високовольтних ліній. Під скелею Совутиною, на березі балки Совутиної – «Гавань з запорозьким флотом» [1, арк. 61].

Останній проект закритого конкурсу – робота Львівської філії «Дніпромист». Розробники: М. Вензелович, М. Микула, Я. Назаркевич, З. Підлісний, А. Радомський, В. Сагайдаківський [1, арк. 66]. Генеральний план проекту локалізує всі об'єкти історико-

меморіального комплексу в північно-східній частині о. Хортиця, між лінією високовольтної напруги та р. Дніпро. Музей-панорама розташована південніше урочища Січові ворота. Від музею-панорами, на південь, вздовж ліній електромереж, розташована паркова зона зі скульптурами і скульптурними композиціями. Ближче до балки Совутиної, на підвищеному плато – Січ, в плані складена у вигляді неправильного багатокутника, поділена на дві частини: Кіш та Передмістя. В Передмісті (ближче до паркової зони) представлені: «Школа» (№ 10), «Посольський дім» (№ 11), «Майстерня зброї» (№ 12), «Гончарна майстерня» (№ 13), «Корчма» (№ 14) включена до децю виокремленої «Торгової частини» (№ 15).

У Коші, обведеному лінією укріплень тільки з боку Дніпра і оснащеного трьома «Сторожовими вежами» (№ 9), представлені: «Курінь» (№ 6) – 6 шт. вздовж вала, «Церква» (№ 7) в центрі, «Гарматня» (№ 8) ближче до Передмістя. Південно-західна, незахищена, частина Січі прикрита «Бойовим табором з возів» (№ 16) сконструйованим півколом. Нижче Січі – «Хутір» (№ 17) з шести хат. Ще нижче, біля води – «Козацький флот» (№ 18) [1, арк. 67].

9 жовтня 1969 р. підводячи підсумки третього, закритого, конкурсу, журі відзначило значний прогрес в проектуванні, враховуючи складну задачу, що постала перед учасниками конкурсу [6, арк. 7]. Однак на нараді у заступника Голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Тронька 7 квітня 1970 р. було відзначено, що «закритий конкурс на проект історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця не дав задовільних результатів» [3, с. 233].

Аналіз представлених в альбомі планів історико-меморіального комплексу ДКЗ показав, що найбільш повно структура етнографічного музею просто неба, передбачена «Програмою відкритого конкурсу», представлена в роботах запорізьких архітекторів ЗФ ПІ «Укрміськбудпроект» та у львівської групи «Дніпромист». Проект київських архітекторів Держбуду УРСР «Дніпромист» відзначився найкращою візуалізацією та прив'язкою до історичної канви о. Мала Хортиця (запропоновано демонструвати «Укріплення корабельні»). В проектах Московського архітектурного інституту та інституту «Харківпроект» позначено всі задекларовані програмою конкурсу об'єкти, що правда деталізувати їх склад розробки не надають можливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Альбом фотографій «Конкурсні проекти історико-меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на о. Хортиця. Жовтень 1969 р.» // Фонди НЗХ, інв. № КН-28835/ Фн-2812, на 70 листах.
2. Етнографія Києва і Київщини: Традиції й сучасність / Л.Ф. Артюх, Н.К. Гаврилюк, В.Ф. Горленко, О.І. Климко, Т.В. Косміна та ін. – К.: Наукова думка, 1986. – 281 с.; іл.
3. Збережемо твою славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд.: О.Г. Бажан (керівник) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
4. Марченко Г.Ю. Ліногравюра «Запорозька Січ» // Фонди НЗХ, інв. № КН-352/ Ж-237.
5. Марченко Г.Ю. Ліногравюра «Корчма» // Фонди НЗХ, інв. № 3051/Ж-236-а).
6. Протокол засідання журі по рассмотренню конкурсних проектів історико-меморіального комплексу Государственного історико-культурного заповідника запорожского казачества на о. Хортиця» // Науковий архів НЗХ, справа №31, С. 6-8.
7. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993. – 256 с.; іл.

**THE EXPOSITION IN THE OPEN AIR ON THE KHORTYTSIA ISLAND IN THE
WORKS OF THE CLOSED COMPETITION IN THE 1969: TO THE HISTORY OF THE
FORMATION OF HISTORICAL AND CULTURAL COMPLEX
«ZAPOROZHZHYA SICH»**

Developments of the third, closed, competition for the project of historical and memorial complex of the State Historical and Cultural Reserve on Khortytsia island, in 1969., in the part of the ethnographic open-air museum planning.

Keywords: *Khortytsia island, an open-air exhibition of Zaporizhzhya Sich, Khortytsia Reserve.*